

Molla Sadrâ'da Vâcibü'l-Vücûd'un İspatında Burhan-ı Nefs

Doç. Dr. Sedat Baran*

Özet

İslam dünyasında Vâcibü'l-Vücûd'un varlığını ispatlayan birçok burhan zikredilmiştir. Bu burhanlardan biri pek bilinmeyen nefs burhanıdır. Bu burhanın tam olarak gelişmemiş formları Meşşâî filozoflar tarafından dile getirilmiş olsa da tam ve kâmil olarak ifadesini Sühreverdî'de bulmaktayız. Sühreverdî'den sonra ve onun etkisiyle Mîr Dâmâd başka bir nefs burhanı açıklar. İslam düşünce geleneğinde nefs vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un varlığını ispatlayan bir diğer filozof da Molla Sadrâ'dır. O, bu iki filozofun nefs burhanlarını benimsememiş ve Hikmet-i Müte'âliye ekolünün ilkeleri çerçevesinde yeni burhanlar dile getirmiştir. İlk burhanında nefsin kuvveden fiile yani heyûlânî akıldan bilfiil akla doğru hareket etmesini ikinci burhanında ise nefsin hudûsunu orta terim kılar. *Mefatihü'l-Gayb* adlı eserinde de bu iki burhanı birleştirir ve tek bir burhan olarak ifade eder. Molla Sadrâ, Allah'ın varlığını ispatlayan burhanları üç gruba ayırır ve nefs burhanının siddikîn burhanından sonra en önemli ve en üstün burhan olduğunu söyler. Molla Sadrâ'nın dillendirdiği nefs burhanlarının en önemli özelliği Allah'ın varlığını ispatlamakla beraber sıfatlarını ve fiillerini de ispatlamasıdır. Bu çalışmada Molla Sadrâ'nın nefs burhanı ile diğer nefs burhanlarının farkı ele alınacak ve Molla Sadrâ'nın bu burhan vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'u ve sıfatlarını nasıl ispatladığı ve konu hakkında ne gibi yenilikler getirdiği açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Vâcibü'l-Vücûd, Nefs, Hudûs, Molla Sadrâ.

Giriş

İslam felsefesi geleneğinde Vâcibü'l-Vücûd'un varlığını ispatlayan birçok delil zikredilmiştir. Bu deliller arasında muhkem olmakla beraber meşhur olmayan burhanlar vardır. Bu burhanlardan biri İslam düşünce geleneğinde ortaya çıkan nefs burhanıdır. Bazı Müslüman filozoflar insan nefsinden ve özelliklerinden istifade ederek

Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlamaya çalışmışlardır. İnsanın her şeyden şüphe etse de kendi varlığından şüphe etmeyeceği ve kendisini tanımadan başkasını tanıyamayacağı gerçeği nefs burhanının hareket noktasıdır. Bu yüzden ancak kendisini idrak eden kimse Allah'ın varlığını idrak edebilir. İslami metinlerde de nefsi tanıma Allah'ı tanımanın gereksinimi olarak zikredilmiş ve

¹ Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslâm Felsefesi Anabilim Dalı

insanın nefsinin tanımadıkça Allah'ı tanıyamayacağı ifade edilmiştir. İslami metinlerdeki bu ifadeler aynı zamanda Müslüman filozofların nefs burhanını dillendirmelerindeki esin kaynağı olmuştur.¹

İslam felsefesi geleneğinde nefs burhanı vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlayan filozoflardan biri Molla Sadrâ diye bilinen Molla Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî'dir (ö. 1050/1641). Molla Sadrâ isbât-ı vâcib meselesinde en önemli burhanı olan sıddıkîn burhanını açıkladıktan sonra bazı Müslüman filozofların dillendirdiği nefs burhanlarını ele alır. Ancak onların bu burhanlarını ikna edici görmediğinden öncüsü olduğu Hikmet-i Mûte'âliye ekolünün ilkeleri çerçevesinde sıddıkîn burhanından sonra en sağlam ve en güvenilir dediği yeni nefs burhanları açıklar.²

Molla Sadrâ kendisinden önceki filozoflardan farklı olarak nefs meselesini tabiat felsefesinde ele almaz. Metafiziğin konuları içinde ele alır.³ Bu yüzden nefs hakkındaki burhanı da kozmolojik bir argüman olmayıp ontolojik bir argümandır.⁴ O, nefs ve yetilerinin tanınması ve bunların birbiriyle olan ilişkilerinin bilinmesi durumunda hem Vâcibü'l-Vücûd'un ispatlanacağını hem de sıfatlarının bilineceğini iddia eder.

İsbât-ı vâcib meselesinde Türkiye'de birçok akademik çalışma yapılmasına rağmen yaptığımız araştırmada nefs burhanı hakkında hiçbir çalışmaya rastlamadık. Bundan ötürü bu çalışmanın alana önemli katkılar yapacağı kanaatindeyiz.

1. Etimolojik İnceleme

Molla Sadrâ'nın nefs burhanı incelenmeden önce nefs ve burhan kavramlarının etimolojik incelenmesi yapılacak, burhan türleri açıklanacak ve nefs burhanının hangi burhan türü içinde yer aldığı belirlenecektir.

Sözlükte açığa kavuşturma, delil getirme ve kesin hüccet anlamlarına gelen burhan⁵ mantık ve felsefe literatüründe yakini öncüllerden oluşmuş ve yakini sonuçlara ulaşmayı amaçlayan bir istidlal ve kıyas türüdür.⁶ Burhanın en önemli şartı kesin sonuç elde etmek için bütün öncüllerinin yakini olmasıdır. Eğer öncüllerinden bir tanesi bile yakini olmazsa söz konusu kıyas burhan olmaz. Burhan bütün kıyaslar gibi büyük, küçük ve orta terimden oluşur ve orta terimin konumuna göre innî ve limmî olmak üzere iki kısma ayrılır. Limmî burhan illetten ma'lûle, innî burhan ise ma'lûlden illete götüren bir çıkarımdır.⁷

¹ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-Mûte'âliye fî Esfâri'l-Akhiyyeti'l-Erbaa* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûras, 1401/1981), 6: 44; 6: 302; 6: 377; 7: 21; 8: 305; 9: 84.

² Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Esrarü'l-Ayat ve Envarü'l-Beyyinat* (Tahran: Encümen-i İslami Hikmet ve Felsefe-i İran, 1360/1981), 27.

³ İlhan Kutluer, "İlmü'n-Nefs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 149; Ebu'l- Hasan Gaffari, *Hudus-i Cismani Nefs* (Tahran: İntişarat-ı Pejuhişgah-ı Ferhen ve Endişe-i İslami, 1391/2012), 31.

⁴ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Hâşiye alâ İlahiyatı's-Şifâ* (Kum: İntişârât-ı Bidâr, Tsz), 5-6; Muhammed Takî Misbâh Yezdî, *Şerh-i İlahiyat-ı Şifâ* (Kum: İntişârât-ı Müessesesi-i Amuż ve Pejuhiş-ı İmam, 1386/2007), 1: 67.

⁵ Zeynüddin Ömer b. Sehlan Sâvî, *Tebsera* (Tahran: İntişârât-ı Danışgah-ı Tahran, 1337/1958), 113.

⁶ Allâme Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Mecmua-i Resail "Burhan"* (Kum: Bustan-ı Kitap, 1392/2013), 2:

⁷ İbrahim Çapak, *Gazâfî'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları, 2011), 256.

Nefs ise sözlükte şahıs, ruh, kan, hayat, benlik, bir şeyin hakikati, niyet vs. anlamlarında kullanılmaktadır.⁸ Bu kelimeler arasında terim anlamıyla uyumlu kelime insan nefsi için kullanılan ruh kelimesidir.⁹ Felsefe literatüründe ise nefis için ilki zât ve cevheri açısından yapılan hakiki tanım diğeri de cisim veya bedene nispeti açısından yapılan izafi veya nispi tanım olmak üzere iki tanımı vardır. Birinci tanıma göre “nefis, bedene bağlı olan ve sahip olduğu yeti ve vesileler aracılığıyla bedeni yöneten cevherdir.”¹⁰ İkinci tanıma göre nefis, organik tabîi cismin ilk yetkinliğidir.”¹¹ Bu tanım nebatî, hayvanî ve insanî olmak üzere bütün nefis türlerini ihtiva eden kapsayıcı bir tanımdır. Tanımda ifade edilen yetkinlik, türün zâtında veya sıfatlarında kendisi vesilesiyle varlık kazandığı şeydir. Zâtında bilfiil varlık kazanmasına ilk yetkinlik, sıfatlarında varlık kazanmasına ise ikincil yetkinlik denir. İlk yetkinlik olmadan tür varlık sahibi olmaz ve türün potansiyelini taşıdığı nitelikler olan ikincil yetkinlikler tahakkuk bulmaz. Tanımdaki tabîi cisim ise insanın ürettiği yapay cisim olmayıp tabiatla kendi kendine mevcut olan cisimdir. Tanımdaki organik ifadesi ise cisimlerin kendilerine has görevleri olan yetilerdir.¹²

2. Nefs Burhanının Tarihi Arka Planı

Nefs burhanının tarihi süreç içinde hangi aşamalardan geçip Molla Sadrâ tarafında

dillendirildiğinin bilinmesi için öncelikle bu burhanın tarihte ilk defa kimler tarafından ve nasıl ortaya konulduğunun bilinmesi gerekir.

Mîr Dâmâd Muhammed Bâkır el-Hüseynî (ö. 1041/1631) dışındaki Meşşâî filozofların eserlerinde nefis vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlayan her hangi bir burhan ve açıklama yoktur. Ancak faal aklın varlığını ispatlamak için dillendirdikleri burhanların bazı öncüllerinde nefis ve niteliklerinden istifade etmişlerdir. Örnek olması açısından Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Fârâbî (ö. 339/950) faal aklı ispatlamak için *Fi İsbati'l-Müfarikat* adlı eserinde, nefsin mücerret olmasını, açıkladığı burhanın orta terimi olarak belirler ve şöyle der: “İnsanî nefisler mücerrettir. Bu yüzden illetlerinin de mücerret olması gerekir. Çünkü cisim varlık derecesi olarak mücerretlerden sonraki mertebeye yer alır. Dolayısıyla eğer cismi suretler mücerretlerin varlık sebebi olursa kendisinden daha üstün ve daha yetkin varlığın sudûr sebebi olması gerekir. Oysa cismi suretler kendi varlıklarından daha yetkin varlıkların sebebi değildir.”¹³ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037) da faal aklı ispatlamak için nefsin kuvveden fiile doğru hareketini burhanının orta terimi kılar ve nefsin kuvveden fiile çıkması için nefse akli suretleri bahşedecek bilfiil bir illetin olması gerektiğini ve bu illetin de faal akıl olduğunu söyler.¹⁴

⁸ Hüseyin Atay, “Nefis”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997): 3.

⁹ Gulâm Rızâ Feyyazî, *İlmü'l-Nefs-i Felsefî* (Kum: İntişârât-ı Müessesesi-i Amuzeş ve Pejuhiş-i İmam, 1389/2010), 31.

¹⁰ Gulâm Rızâ Rahmânî, *Hud Şinasi-i Felsefî* (Kum: Bustan-ı Kitap, 1381/2002), 39.

¹¹ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbâa*, 8: 17.

¹² Zeynelabidin Hüseyinî, “Esîrüd-din Ebherî Felsefesinde İnsani Nefs”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/2 (Kasım 2017): 1036.

¹³ Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *Risale fi İsbati'l-Müfarikat* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1345/1966), 5-6.

¹⁴ Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *eş-Şifâ: et-Tabîyyât* (Kum: Mektebetü Âyetullah Mer'âşî, 1404/1984), 2: 208; Muhammed Zebihî, *Felsefeyi Meşşâ*, 2. Baskı (Tahran: İntişârât-ı Semt, 1387/2008), 297-298.

Meşşâî filozofların bu ve benzer ifadeleri nefis burhanının ilk kıvılcımları olmuştur. Nitekim ilk defa Şihâbüddîn Sühreverdi (ö. 587/1191), Meşşâîlerin nefsi ve niteliklerini öncül kıldıkları burhanı bir adım ileri taşıyarak söz konusu öncül ilkeler üzerine Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlayan nefis burhanını bina etmiştir.¹⁵ Sühreverdi nefis vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlamak için iki tür burhan zikreder. İlkinde felekî nefis ikincide ise insanî nefis vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlar. Ancak bugün Batlamyus'un astronomi hakkındaki görüşlerinin yanlış olduğu ispatlandığı için Sühreverdi'nin felekî nefis vesilesiyle dillendirdiği birinci kategorideki burhanları burada açıklanmayacak, sadece insan nefsinin esas alan ikinci kategorideki burhanları izah edilecektir.¹⁶ Sühreverdi bu ikinci kategorideki burhanları hem nurlar hiyerarşisi içinde hem de başka konular içinde dillendirir. *Hikmetü'l-İşrak* adlı eserinde nurlar hiyerarşisi içinde Nuru'l-Envar'ı veya Vâcibü'l-Vücûd'u şu şekilde ispatlar: Mücerret nur olan insan nefsi özü itibarıyla mümkün ve muhtaçtır. Ancak muhtaç olduğu bu nur gasık/kapkaranlı (cismanî) cevher değildir. Çünkü mücerret nurlar, nurlar hiyerarşisi içinde gasık cevherlerden daha üstün

mertebeye sahiptirler. İnsanî nefsin muhtaç olduğu nur kaim nurdur. Eğer muhtaç olduğu bu nur da başka bir nura muhtaç olursa birbirine muhtaç nurlar silsilesi oluşur. Ancak bu nurlar silsilesinin muhtaç olmayan bir nurla son bulması gerekir ki o da ihtiyaçtan beri mutlak gani olan Nuru'l-Envar'dır.¹⁷

Sühreverdi'nin insan nefsi vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'u ispatladığı başka bir burhanı da vardır. İnsan nefsinin hâdis olmasını orta terim kıldığı bu burhanında Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını şu şekilde ispatlar: İnsan nefsi bedeninin hudûsu ile hâdistir. Bu yüzden Mümkünü'l-Vücûd'dur ve bütün mümkün varlıklar illete muhtaçtır. İlet ma'lûlünden daha üstün ve daha mükemmel olduğundan insan nefsinde daha düşük bir mertebede yer alan cisim veya cismi olgular nefsin illeti olamaz. Nefsin illeti ya Vâcibü'l-Vücûd'un kendisidir veya başka bir mümkün varlıktır. Bu mümkün varlığın da illeti başka bir mümkün varlık olursa teselsüle neden olur. Teselsül de batıl olduğundan mümkün varlıklar silsilesinin mümkün olmayan bir varlıkla yani Vâcibü'l-Vücûd ile son bulması gerekir.¹⁸

Sühreverdi'den sonra şarihleri olan Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezurî (ö. 687/1288)¹⁹ ve Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd Kazerûnî Şîrâzî (ö.

¹⁵ Müçteba Efşarpur, *Burhan-ı Marifet-i Nefs Ber İspat-ı Vucud-i Huda* (Tahran: İntişârât-ı Hikmet-i İslâmî, 1396/2017), 52.

¹⁶ Sühreverdi felekî nefis vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını kısaca şu şekilde ispatlar: Her hareket eden bir hareket ettiriciye muhtaçtır. Felekler de hareket halindedir ve dairesel olan hareketleri tabîi olmayıp nefsanidir. Aynı şekilde her hareketin bir gayesi vardır. Feleklerin hareket gayesi varlıksal derece olarak daha düşük mertebede yer alan cisim değildir. Bu gayenin kendisi ya Vâcibü'l-Vücûd'dur veya sonunda Vâcibü'l-Vücûd ile son bulacaktır. Bk. Ebü'l-Fütuh Şehabeddin Yahyâ b. Habeş Sühreverdi, *Mecmua-i Müsannefat-ı Şeyh-i İşrak*, thk. Henry Corbin (Tahran: Pejuhişgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlâât-i Ferhengî, 1380/2001), 1: 389.

¹⁷ Sühreverdi, *Mecmua-i Müsannefat-ı Şeyh-i İşrak*, 2: 121.

¹⁸ Sühreverdi, *Mecmua-i Müsannefat-ı Şeyh-i İşrak*, 3: 35-36; 3: 139.

¹⁹ Bkz. Şemseddin Muhammed b. Mahmûd Şîrâzî Şehrezurî, *Resailü's-Secere'ti'l-İlahiyye fî Ulumi'l-Hakaiki'r-Rabbaniyye*, thk. Necefkuhi Habîbî (Tahran: Müessesesi-i Pejuhişî Hikmet ve Felsefe-i İran, 1385/2006), 3: 249.

710/1311)²⁰ Sühreverdî'nin nefis delillerini şerh etmişler ancak her iki şarih de Vâcibü'l-Vücûd'un nefis vesilesiyle ispatlayacak yeni bir burhan dile getirmemişlerdir.

Sühreverdî'den sonra nefis vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlayan bir diğer filozof Molla Sadrâ'nın üstadı Mîr Dâmâd'dır. O, nefsin kuvveden fiile doğru hareketini orta terim kıldığı bu burhanında Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını şu şekilde ispatlar: Hiçbir şey kendi zâtını kuvve/potansiyel olmaktan çıkaramaz. Aksi durumda hiçbir zaman kuvve/potansiyel olmayıp her zaman bilfiil mevcut olması gerekir. Eğer bir şey kendi zâtı vesilesiyle bilfiil varlık kazanırsa o şeyin zâtının kendisinden daha yetkin olması gerekir. İnsan nefsi de dış bir etken olmadan kuvve mertebesinde çıkıp fiil mertebesine ulaşamaz. Bu yüzden beşerî nefis ile irtibatlı ilâhî feyzi ulaştıracak birinin olması gerekir. Nefsi kuvve mertebesinde üstün mertebelere doğru çıkaracak bu varlık heyûlât infiallerden ve kuvveden beri olan kudsî akıldır. Kudsî akıl da ilâhî izin ile suret bahşeder. Dolayısıyla nefsi kuvve/potansiyel olmaktan çıkarak varlık kazanmasını sağlayan hakiki feyiz verici Vâcibü'l-Vücûd'dur.²¹

3. Molla Sadrâ'da Nefs Burhanları

Felsefe tarihinde Sühreverdî ve Mîr Dâmâd'tan sonra nefis vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlayan bir diğer filozof Molla Sadrâ'dır. Molla Sadrâ kendisinden önceki filozofların da etkisiyle nefis vesilesiyle üç farklı burhan dile getirmiştir. Bu burhanlardan biri Batlamyus'un astronomi

hakkındaki görüşleri çerçevesinde dillendirilen felekî nefis burhanıdır. Ancak yukarıda da açıklandığı üzere Batlamyus'un astronomi hakkındaki görüşlerinin yanlışlığı ispatlandığı için Molla Sadrâ'nın bu burhanı burada açıklanmayacak, diğer iki burhanı aşağıda incelenecektir.

3.1. Nefsin Tekâmül Burhanı

Molla Sadrâ nefis vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatladığı ilk burhanında nefsin kuvveden fiile yani heyûlânî akıldan bilfiil akla doğru hareket etmesini orta terim kılar. Molla Sadrâ'ya göre insan nefsi akli kemale ulaşmak için hareket halinde olan melekutî bir cevherdir. Bu melekutî cevher ilk günden itibaren bilfiil akıl olmasa da akli formları algılama yeterliliğine sahiptir ve bazı merhaleleri aşarak akli algıları idrak ettikten sonra bilfiil akıl olur. Nitekim hepimiz bir zamanlar bilmediğimiz şeyleri daha sonra öğrendiğimizi biliriz. Eğer nefsimiz bunları bilme potansiyeline sahip olmasaydı hiçbir zaman bunları bilemezdik. Ancak bu potansiyel kendi kendine bilfiil varlığa dönüşmez. Dış bir etken onu kuvve olmaktan çıkarp bilfiil varlığa dönüştürebilir. İnsan ta'akkulunun fiiliyat sebebi ve bu kemali bahşeden dış etken, söz konusu kemalden ari olamayacağı kaidesine binaen kendisi de bilfiil mevcut olmalıdır. Aksi halde kendisi de bilfiil mevcut olmak için başka bir dış etkene muhtaç olacaktır. Her etken veya illetin başka bir etken veya illete muhtaç olması teselsüle neden olur. Teselsül de batıl olduğundan ta'akkul sebebi varlık kuvveden uzak salt mücerret akıldır. Bu mücerret

²⁰ Bkz. Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd Kazerûnî Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-İşrak-ı Sühreverdî*, thk. Abdullah Nurani, Mehdi Muhakkık (Tahran: Müessesesi-i Mutalaat-ı İslami Danışgah-ı McGill Şube-i Tahran, 1380/2002), 297-298.

²¹ Mîr Dâmâd Muhammed Bakır b. Muhammed Hüseyinî Esterabadî, *el-Kabesat*, thk. Mehdi Muhakkık (Tahran: İntişârât-ı Danışgah-ı Tahran, 1367/1988), 381.

akıl ya bizzat vaciptir veya bizzat mümkündür. Eğer bizzat vacip olursa istenilen hâsıl olur. Ama eğer bizzat vacip olmazsa nedenellik ilkesine göre bizzat vacip varlıkla son bulması gerekir. Bu vesileyle istenilen hâsıl olur. Yani Vâcibü'l-Vücûd'un zâtı ispatlanır.²²

Bazı kimseler nefsin mücerret olmasından ötürü bu burhana karşı çıkmışlardır. Bu kimselere göre mücerret varlıklar kendileriyle uyumlu bütün olası kemallere bilfiil sahiptirler ve kuvveden fiile doğru hareket etmezler. Ancak kendileriyle uyumlu kemallere bilfiil sahip olmayan maddi varlıklar olası kemallere sahip olmak için kuvveden fiile doğru hareket edebilirler. İnsan nefsi de mücerret olduğu için kuvveden fiile doğru hareket etmez. Dolayısıyla bu kimselere göre bu burhan nefsin kuvveden fiile doğru yetkinleşmesi esas alınarak açıklandığı için yanlıştır.

Molla Sadrâ bu probleme cevap vermek için selef filozofların aksine nefsin hudûsu anında salt mücerret olmayıp maddi olduğunu iddia etmiştir.²³ Molla Sadrâ'ya göre herkes açık bir şekilde nefsinin beden vesilesiyle fiillerini yaptığını bilir. Söz konusu fiilleri yapmasının sebebi de nefsin eksikliklerini gidererek yetkinliğe ulaşma isteğidir. Eğer insan nefsi her hangi bir yetkinlik kazanmaya muhtaç olmasaydı hiçbir fiili yapmaması gerekirdi. Bir varlığın sahip olmadığı bir yetkinliği kazanma potansiyeline sahip olması

onun heyûlâ ile irtibat halinde olduğunu ve maddi varlıklar kategorisi içinde yer aldığını gösterir.²⁴ Dolayısıyla insan nefsi, bu problemi dile getiren kimselerin iddia ettiği şekliyle salt mücerret değildir. Molla Sadrâ'ya göre hudûsunda maddi ve daha sonra açıklanacağı üzere bekasında ise mücerrettir.

3.2. Nefsin Hudûs Burhanı

Molla Sadrâ'nın nefs vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatladığı bir diğer burhanı nefsin hudûs burhanıdır. O, Sühreverdi'nin nefs burhanına benzeyen bu burhanında nefsin hudûsunu orta terim kılar ve nefsin hâdis olmasından istifade ederek Vâcibü'l-Vücûd'un zâtını ispatlar. Nefsin tekâmül burhanına nispetle çokça vurguda bulunduğu bu burhanı için nefsin bedeninde soyutlayabilen basiret sahibi kimselerin nezdinde en güçlü hüccet olduğunu söyler ve konu hakkında geniş açıklamalarda bulunur.²⁵ Ancak bu burhan bazı öncüller üzerine bina edildiğinden aşağıda öncelikle bu öncüller açıklanacaktır.

3.2.1. Birinci Öncül: Nefsin Mücerret Olması

İslam felsefesi geleneğinde hem Meşşâî hem de İsrakî filozoflar insan nefsinin hem hudûsunda hem de bekasında mücerret olduğuna inanıyorlardı.²⁶ Her iki ekolün taraftarları bu iddiaları için birçok delil zikretmişlerdir.

²² Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Mefatihü'l-Gayb* (Tahran: Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi Encümen-i İslami-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1363/1984), 248; Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *eş-Şevâhidü'r-Rubûbiyye fi'l-Menâhici's-Sülûkiyye* (Meşhed: Müessesesi-i Matbuât-ı Dinî, 1388/2009), 1: 45; Murtazâ Mutahharî, *Şerh-i Manzume* (Tahran: İntişârât-ı Sadrâ, 1382/2003), 339.

²³ Abdullah Cevadi Amuli, *Rahikayı Maktum* (Kum: Merkez-i Neşr-i İsrâ, 1389/2010), 6: 241.

²⁴ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Mebde ve'l-Meâd* (Tahran: Encümen-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1354/1975), 310-311; Abdulresul Ubudiyet, *Nizam-ı Hikmet-i Sadrâî* (Tahran: İntişârât-ı Semt, 1395/2016), 3: 282-284.

²⁵ Molla Sadrâ, *el-Mebde ve'l-Meâd*, 21.

²⁶ Meşşâî filozoflara göre nebâtî ve hayvanî nefis maddidir. Bu yüzden cismin zevali ile yok olurlar. Ancak insanî nefis hem hudûsunda ve hem de bekasında mücerrettir. Bedenin hâdis olmasıyla Allah tarafından insan

Ancak insan nefsinin hudûsu anında mücerret olması durumunda mücerret olduğu için hiçbir cisimle irtibat halinde olmaması gerekirken beden ile nasıl irtibat halinde olabilirdiği problemine her iki ekolün taraftarları da ikna edici rasyonel cevaplar verememişlerdir.²⁷ Molla Sadrâ hem bu problemi çözmek hem de nefsin beden ile irtibatının niteliğini açıklamak için “Nefs, hudûsu açısından cismanî, bekası açısından ruhanîdir” şeklinde formüle ettiği tekâmülî nefis teorisini dile getirdi.²⁸ Bu teoriye göre yukarıda açıklandığı üzere insan nefsi bedeninin hudûsu ile hâdistir ve hudûsunun ilk anında madde âleminin diğer varlıkları gibi maddidir. Ancak cansız cisimler gibi salt maddi değildir. “Maddi formunun son aşamasında ve mücerret olmasının da başlangıcındadır.” Başka bir ifade ile nefis hudûsu zamanında her ne kadar cismin niteliklerine sahip olsa da içinde barındırdığı kemal kuvvesinden ötürü diğer cisimlerden farklıdır. Böylece cevherî hareket ile aşamalı bir şekilde maddi niteliklerden uzaklaşarak mücerret olur. Buna

göre ilk ortaya çıktığında maddi olan nefis, şuur ve algı sahibi olduğu zaman maddi-misali bir varlığa ve daha sonra aşamalı bir şekilde akli algıları kazanarak maddi-misali-akli bir varlığa dönüşür. Tabi bütün bu değişimler bu dünyadaki maddi hayat içinde gerçekleşir ve nefis bütün bu değişimlerle tam mücerret olmak için hareket eder. Tecerrüdî tamamlanmadığında da bedene olan bağlılığı biter.²⁹ İnsan nefsinin tekâmül sonucu ulaştığı bu tecerrüt boyutu nefsin hudûs burhanının da öncüllerinden biridir.

3.2.2. İkinci Öncül:

Bedenin Hudûsu ile Nefsin Hadis Olması

İslam felsefesi geleneğinde nefsin mahiyeti hakkında her ne kadar ihtilaflar olsa da bütün Müslüman filozoflar nefsin hâdis olduğu hususunda hemfikirdir ve bunun için birçok delil zikretmişlerdir. Molla Sadrâ da farklı eserlerinde hem bu delilleri zikreder hem de yeni deliller getirir.

bedenine yerleştirilir. Böylece bedeni, uzuvlarıyla birlikte kontrolü altına alır ve beden üzerinde tasarrufla bulunur. Ancak Molla Sadrâ'ya göre sadece nebâtî nefis maddidir ve hiçbir zaman mücerret olmaz. Hayvanî ve insanî nefis ilk başlarda maddidir ama sonunda mücerret olur. Bk. Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbaa*, 8: 347; Feyyazî, *İlmü'l-Nefs*, 186-187.

²⁷ Ubudiyet, *Nizam-ı Hikmet-i Sadrâî*, 3: 291-292.

²⁸ Eflatun ve taraftarları bedeninin hudûsundan önce nefsin idealar âleminde madde ve maddenin niteliklerinden arî mücerret bir şekilde mevcut olduğuna inanıyorlardı. Aristo ve taraftarları da nefsin bedeninin hudûsundan önce mevcut olmadığına ve bedeninin hudûsu ile mücerret bir şekilde hâdis olduğuna inanıyorlardı. Molla Sadrâ'dan önceki Müslüman filozoflar da Aristo gibi nefsin mücerret ve hâdis olduğuna inanıyorlardı. Ancak Molla Sadrâ her ne kadar nefsin hâdis olduğunu söylese de selef filozofların aksine nefsin hudûsu anında mücerret değil maddi olduğuna ve cevherî hareket ile aşamalı bir şekilde mücerret olduğuna inanmaktadır. Molla Sadrâ bu düşüncesini “Nefs hudûsu açısından cismanî, bekası açısından ruhanîdir” şeklinde formüle etmiştir. Bk. Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbaa*, 3: 330; Molla Sadrâ, *el-Mebde ve'l-Meâd*, 310-311.

²⁹ Feyyazî, *İlmü'l-Nefs*, 272

Hikmet-i Mütâ'aliye ekolü filozoflarından ve Molla Sadrâ şarihlerinden biri olan Allame Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (ö. 1360/1981), insan nefsinin madde âleminde olduğu süreç hem zâtı ve hem de fiilleri açısından maddi olduğuna inanan Molla Sadrâ'nın aksine insan nefsinin madde âleminde zâtı açısından mücerret, fiilleri açısından ise maddeye bağımlı olduğunu düşünmektedir. Tabâtabâî bu hususta şöyle der: “Nefs zât ve fiil açısından maddeden tamamen mücerret değildir. Bilakis fiilleri açısından maddeye bağımlıdır. Dolayısıyla nefis sahip olduğu tecerrütten ötürü bilfiildir. Ancak maddeye bağımlı olması açısından bilkuvvedir.” Bk. Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Nihâyetü'l-Hikme* (Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebligât-ı İslâmî, 1378/1999), 1: 339-340.

Molla Sadrâ'ya göre eğer insanın natık nefsi kadim olursa her türlü eksiklikten uzak yetkin bir cevher olması gerekir. Oysa insanın natık nefsi fiillerini yapmak için hayvanî ve nebâtî alet ve yetilere muhtaçtır. Özü itibarıyla ve varlıksal açıdan muhtaç ve eksik olan bir şey kadim olamayacağından insan nefsi de kadim değildir.³⁰

Eğer bu delili mantıksal önerme şeklinde ifade edecek olursak şöyle dememiz gerekir: P1: İnsan nefsi kadim olursa yetkin bir cevher olması gerekir.

P2: İnsan nefsi yetkin bir cevher değildir. C1: O halde insan nefsi kadim değildir.³¹

3.2.3. Üçüncü Öncül: Nefsin Mümkün Varlık Olması

Hudûs her zaman zâtî imkân ile yoldaş olduğundan hâdis olan her varlık özü itibarıyla mümkündür. Zira bir şeyin sonradan meydana gelmesini ifade eden hâdis, özü itibarıyla varlığı gerektirmediği gibi yokluğu da gerektirmez.³² Varlığı gerektirmesi durumunda daima mevcut olması, yokluğu gerektirmesi durumunda da hiçbir zaman mevcut olmaması gerekir. Bu, mümkün varlıkların niteliğidir. Çünkü mümkün varlıkların da varlık ve yokluğa nispetleri eşittir. Yani mümkün mevcutlar için ne varlık ve ne de yokluk zorunlu değildir.³³ Dolayısıyla hâdis olan her şey mümkündür. Tabi bu her mümkünün hâdis olduğu anlamında değildir. Nitekim

filozoflar özü itibarıyla mümkün olmasına rağmen âlemin kadim olduğuna inanmaktadırlar. Ancak bu mesele çalışmamızın dışında kaldığı için burada ele alınmayacaktır.

3.2.4. Dördüncü Öncül: Mümkünün İllete Muhtaç Olması

Mümkün, bir şeyin olması ile olmamasının eşit olmasını ifade ettiği için özü itibarıyla ne varlığı ne de yokluğu gerektirir. Bir dış etken olmadan kendi kendine bu eşit düzleminden çıkması mümkün olsaydı ilk günden itibaren varlık ve yokluğun kendisi için eşit olmaması gerekirdi. Dolayısıyla kendisine illet denilen bir dış etken vesilesiyle ancak bu eşit düzleminden çıkabilir. Buna göre varlık âleminde illeti olmadan hiçbir ma'lûl tahakkuk bulmaz.³⁴ Bu "her ma'lûl illete muhtaçtır" önermesi şeklinde ifade edilir. Ancak ma'lûlün neden illete muhtaç olduğu hakkında filozofların hem kendi aralarında ve hem de mütekellimlerle ihtilafları vardır. Mütekellimlere göre ma'lûl hâdis olduğu için Meşşâî filozoflara göre de ma'lûl imkân sıfatına sahip olduğu için illete muhtaçtır. Molla Sadrâ'ya göre ise ma'lûlün illete muhtaç olmasının sebebi ma'lûlün ne hudûs ve ne de imkân sıfatlarına sahip olmasıdır. Bilakis ma'lûl özü itibarıyla eksik ve muhtaçtır. Eksik ve muhtaç varlıklar da özü itibarıyla bağımlı varlıklardır. Buna göre ister hâdis olsun ve isterse zamansal kadim olsun bütün bağımlı varlıklar illete muhtaçtır.³⁵

³⁰ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbaa*, 8: 330- 331.

³¹ Rahmanî, *Hud Şinasi-i Felsefî*, 94.

³² Bekir Topaloğlu, "Hudûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 304-309.

³³ Allâme Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Bidâyetü'l-Hikme* (Kum: İntişârât-ı Darü'l-İlm, 1377/1998), 87.

³⁴ Gulam Hüseyin İbrahîmî Dinanî, *Kavâid-i Külli-i Felsefî Der Felsefe İslâmî* (Tahran: Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-i Ferhengî, 1380/2001), 1: 215.

³⁵ Muhsin Gareviyân, *İslam Felsefesine Giriş*, trc. Sedat Baran (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013),

3.2.5. Beşinci Öncül: Nefsin İletinin Cisim Olmaması

Nefsin illeti cisim değildir. Eğer cisim sadece cisim olduğu için nefsin illeti olursa bütün cisimlerin nefis sahibi olması gerekir. Oysa cisimlerin birçoğu nefis sahibi değildir.³⁶ Buna ilave olarak varlığın farklı yoğunluk derecelerine sahip müşekkek bir hakikat olduğunu ifade eden felsefi ilkeye göre nefsin varlık mertebesi cismin varlık mertebesinden daha üstündür. Buna göre eğer cisim nefsin illeti olursa zayıf ve eksik bir varlık kendisinden daha yetkin ve üstün bir varlığın illeti olacaktır. Zayıf bir varlığın yetkin bir varlığın illeti olması imkânsız olduğundan cismin nefsin illeti olması imkânsızdır.³⁷

3.2.6. Öncüllerden Çıkarılan Sonuç

Bu öncüllere göre insan nefsi bedenın hudûsu ile hâdistir. Bu yüzden bizzat mümkündür ve her mümkün varlık gibi illete muhtaçtır. Varlıksal mertebe açısından illet ma'lûlünden daha üstün olduğundan mücerret olan nefsin illeti cisim veya cismi olgular olamaz. Dolayısıyla insan nefsinin illeti mücerret bir varlıktır. Bu mücerret varlık eğer Vâcibü'l-Vücûd olursa istenilen hâsıl olur. Eğer Vâcibü'l-Vücûd olmazsa teselsül batıl olduğundan mücerret varlıklar silsilesinin Vâcibü'l-Vücûd ile son bulması gerekir.

Bu burhanı mantıksal formda şu şekilde ifade edebiliriz:

P1: İnsan nefsi hâdistir

P2: Her hâdis bizzat mümkündür

C1: İnsan nefsi bizzat mümkündür

P3: Her mümkün illete muhtaçtır

C2: İnsan nefsi bizzat illete muhtaçtır

P4: İletler silsilesi Vâcibü'l-Vücûd ile son bulur.

C3: İnsan nefsinin illeti Vâcibü'l-Vücûd ile son bulur.

Molla Sadrâ *Mefatihü'l-Gayb* adlı eserinde yukarıda açıklanan iki burhanı birleştirir ve tek bir burhan olarak ifade eder. Buna göre insan nefsi zâta kaim hayat sahibi, âlim, irade eden, işiten, gören ve kadir olan bir cevherdir. Bu cevher kadim değildir. Bilakis mümkün ve hâdis olup bir yaratıcıya muhtaçtır. Hudûsunun da ilk aşamasında her türlü bilgiden yoksundur ve daha sonra aşamalı bir şekilde bilgi sahibi olup yetkinliğe ulaşır. Ancak hiçbir varlık kendisi vesilesiyle yetkinliğe ulaşamaz. Bu yüzden bir öğretmene veya yetkinliğe ulaştıracak bir illete muhtaçtır. Bu öğretmen veya yetkinliğe ulaştıracak illet ya bilfiil akıl ve kâmil bir cevherdir veya kâmil bir cevher ile son bulmalıdır. Kâmil bir cevherin varlığı da ilk mebdenin varlığına delildir.³⁸

4. Nefs Burhanının Burhanlar İçindeki Yeri

Molla Sadrâ, Allah'ın varlığını ispatlayan burhanları "yol, yolcu ve hedef" eksenli bir sınıflandırmaya tabi tutar.³⁹ Ona göre üç çeşit burhan vardır. Birinci burhan türünde yol, yolcu ve hedef birdir. Bu burhan türünde yolcu olan salık varlığın hakikatinden yola çıkarak mutlak varlık olan Allah'ın varlığını ispatlar. Molla Sadrâ'nın dillendirdiği sıddıkîn burhanı bu türden bir burhandır. İkinci burhan

³⁶ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbâa*, 6: 46.

³⁷ Molla Sadrâ, *el-Mebde ve'l-Meâd*, 21.

³⁸ Molla Sadrâ, *Mefatihü'l-Gayb*, 248.

³⁹ Molla Sadrâ, *eş-Şevâhidü'r-Rubûbiyye*, 1: 46.

türünde yol ve yolcu bir olup hedeften ayrındır. Bu burhan türünde insan (yolcu/salîk) kendisinden (nefsinden) yola çıkarak Allah'a (hedef/maksat) ulaşmaya çalışır. Nefs burhanı bu kategoride yer alır. Üçüncü burhan türünde yol, yolcu ve hedef birbirinden ayrındır. Salîk kendisi dışındaki bir olgu vesilesiyle hem kendisinden hem de söz konusu olgudan ayrı olan hedefe ulaşmaya çalışır. Yani yolcu olan salîk kendisi dışında yer alan hareket, nizam, hudûs... vesilesiyle hedefi olan Vâcibü'l-Vücûd'u ispatlamaya çalışır. Allah'ın varlığını ispatlayan siddîkîn ve nefis burhanları dışındaki diğer burhanlar bu kategoride yer alırlar.⁴⁰

Molla Sadrâ'ya göre Allah'ın varlığını ispatlayan burhanlar arasında siddîkîn burhanı en sağlam ve en üstün burhandır.⁴¹ Siddîkîn burhanından sonra en üstün burhan nefis burhanıdır. O, "çok iyi" ve "çok şerîf" ifadeleriyle nefis burhanının önemini dillendirir.⁴² Allah'ın varlığını ispatlayan diğer burhanlar ise önem ve üstünlük bakımında üçüncü sırada yer alırlar.

5. Nefs Burhanının Ayrıcalığı

İnsan nefsinin ilâhî zâtâ/Vâcibü'l-Vücûd'a delaleti gibi insan nefsinin sıfat ve fiilleri de ilâhî sıfat ve fiillere delalet eder. Bu yüzden insan nefsi vesilesiyle Vâcibü'l-Vücûd'un varlığı ispatlandığı gibi yine insan nefsi vesilesiyle ilâhî sıfatlar ve fiiller bilinir. Bu yönüyle insan nefsi hem Allah'ı bulma hem de Allah'ı tanıma vesilesidir. Molla Sadrâ insan nefsi ile Allah'ın varlığı arasındaki ilişki

hakkında şöyle der: "Maddî ve mücerret varlıkların yaratıcısı Allah Teâlâ insan nefsinin kendi zâtının, sıfatlarının ve fiillerinin numunesi kılmuştur. Çünkü o misalden değil benzerden münezzehtir. Bu yüzden insan nefsinin tanınmasıyla tanınmak için insanı kendi zâtının sıfatlarının ve fiillerinin numunesi olarak yarattı."⁴³

Molla Sadrâ'nın bu ifadesi insanın Allah ile olan irtibatının çerçevesini de belirler ve insanın zât, sıfat ve fiil makamında ilâhî zât, sıfat ve fiilleri gösteren ayna mesabesinde olduğunu ifade eder. Ancak insanın zât, sıfat ve fiillerinin ilâhî zât, sıfat ve fiillere nasıl delalet ettiğinin açıklanması gerekir.

Molla Sadrâ'ya göre zât makamı hakkında herhangi bir marifet akli ve nakli açıdan mümkün değildir ve insanın marifeti ilâhî isim ve sıfatlarla sınırlıdır. Bu yüzden Molla Sadrâ ilâhî zât hakkında sadece ispatla yetinir. Akabinde ilâhî zâtın sıfat ve niteliklerini ele alır. O, ilâhî sıfatları zâtî ve fiili olmak üzere iki kısma ayırır ki aşağıda insan nefsinin bu iki sıfat türüne delaleti açıklanacaktır.

5.1. İnsan Nefsinin İlâhî Zâtı Sıfatlara Delaleti

İlâhî tevhîd ilk ve en önemli zâtî sıfattır ve bu sıfat insan nefsinin istintaç edilebilir. Molla Sadrâ'ya göre insan nefsi hissi, hayali ve akli farklı mertebelere sahip olmakla beraber vahdetinde bir bütündür. Nitekim varlığın şahsi vahdeti düşüncesine göre Allah Teâlâ da tek olmakla beraber farklı tecellilere ve

⁴⁰ Muhammed Hasan Kadrîdî Karamelikî, *Hüda Şinasi*, 2. Baskı (Tahran: İntişârât-ı Pejuhişgah-ı Ferheng ve Endişeyi İslamî, 1388/2009), 37-38.

⁴¹ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbâa*, 6: 13.

⁴² Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbâa*, 6: 44; Molla Sadrâ, *el-Mebde ve'l-Meâd*, 18.

⁴³ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbâa*, 1: 265.

farklı sıfatlara sahiptir. Molla Sadrâ'ya göre nefsin bu vahdeti ilâhî vahdetin göstergesidir.⁴⁴

Bir diğer zâtî sıfat ilim sıfatıdır. Molla Sadrâ'ya göre ilim, bir mücerredin başka bir mücerret nezdindeki huzurudur ve huzûrî ilim her türlü ilmin menşei ve temelidir. İnsan için huzûrî ilmin en önemli göstergesi her insanın kendi nefsi ve nefsinin yetileri hakkında ilim sahibi olmasıdır. Hiçbir aracı olmadan tahakkuk bulan bu ilim, insanın yapacağı fiilleri hakkındaki husûlî ilmin de temelini oluşturur. Nitekim Allah Teâla da hiçbir aracıya gerek duymadan huzûrî ilim ile zâtı ve zâtının sıfatları hakkında ilim sahibidir. Fiilleri hakkındaki ilminin kaynağı da zâtına olan ilmidir. Eğer insanın kendi nefsi hakkındaki bu ilmi olmasaydı Allah'ın kendi zâtına ve zâtının sıfat ve fiillerine olan ilmini idrak edemezdi.⁴⁵

Molla Sadrâ'ya göre insan nefsi kudret, irade, hayat gibi sıfatlara da sahiptir. Hayatsız ilim düşünülemez ve ilmin olduğu her yerde hayat vardır. İrade ve kudret sıfatları da hayat ve ilim sıfatlarına tabidir. Nitekim bu sıfatlar Allah Teâla için zâtî sıfatlardır ve insan nefsi vesilesiyle bilinmektedir. Molla Sadrâ'ya göre insan nefsinin bu sıfatları ilâhî zâtî sıfatlara delalet etmektedir.⁴⁶

5.2. İnsan Nefsinin İlâhî Fiili Sıfatlara Delaleti

Düşünürler Allah'tan sadır olan fiilleri ibdâ', ihtirâ' ve tekvîn olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Sudûru için ne maddeye ve ne de zamana muhtaç olmayan fiillere ibdâ'î,

sudûru için maddeye muhtaç olan ama zamana muhtaç olmayan fiillere ihtirâ', ve sudûru için hem maddeye hem de zamana muhtaç olan ve zamanda vuku bulan fiillere tekvînî fiiller denilmektedir. Akıllar âleminin sudûru ibdâ'î fiillere, bir bütün olarak madde âleminin veya feleklerin sudûru ihtirâ'î fiillere ve madde âlemindeki olaylar da tekvînî fiillere örnektir. Molla Sadrâ'ya göre bütün bu fiillerin asıl numuneleri insan nefsinde mevcuttur. İnsanın hiçbir vesile ve harekete ihtiyaç duymadan bir ilmi disiplini idrak etmesi veya istediği zaman bir tümeli nefsinde hazır kılması nefsin ibdâ' fiillerine, hayal yetisinin istediği zaman bir şekli tasavvur etmesi nefsin ihtirâ' fiillerine ve insanın yemek yemesi gibi hareket ve vesilelere muhtaç olan ve zamanda vuku bulan fiiller de nefsin tekvînî fiillerine örnektir.⁴⁷

Buna ilave olarak İslam dünyasındaki farklı felsefi ve kelami ekoller Allah'a farklı fâillik türlerini nispet etmişlerdir. Mütakellimler Allah'ın bi'l-kasd fâil, İsrâkîler Allah'ın bi'r-rıza fâil, Meşşâîler Allah'ın bi'l-inâye fâil, Hikmet-i Müte'âliye filozofları ise Allah'ın bi't-tecellî fâil olduğunu söylemişlerdir. Ancak bütün bu ekoller ilâhî failiyetin niteliği için insan nefsinden örnekler zikretmişlerdir. Molla Sadrâ'ya göre bütün bu fâillik türleri insan nefsinde mevcuttur.

Yani insan nefsi bazı fiillerine nispetle bi'l-kasd fâil, bazı fiillerine nispetle bi'r-rıza fâil, bazı fiillerine nispetle bi'l-inâye fâil ve bazı fiillerine nispetle bi't-tecellî fâildir.⁴⁸

⁴⁴ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbaa*, 1: 221.

⁴⁵ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbaa*, 6: 176.

⁴⁶ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-Erbaa*, 3: 297; 6: 417.

⁴⁷ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrazî Molla Sadrâ, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Kum: İntişârât-ı Bidâr, 1366/1988), 4: 402-403.

⁴⁸ Sedat Baran, "Molla Sadrâ'da İlâhî Fâiliyetin Niteliği", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (Ağustos, 2017): 599- 611.

Sonuç

Vâcibü'l-Vücûd'un varlığını ispatlayan burhanlar arasında pek bilinmeyen ama muh-kem olması açısından çok önemli olan nefis burhanı açıklandığı üzere ilk defa İslam dün-yasında Müslüman filozoflar tarafından dile getirilmiştir. Meşşâî filozoflar bunun ilk kı-vılcımlarını yakmışlardır. Ancak bunu İşrakî bir filozof olan Sühreverdî ilk defa dile getir-miştir. O, Meşşâî filozofların faal aklın var-lığını ispatlamak için öncül kıldıkları insan nefsinden ve niteliklerinden istifade ederek Vâcibü'l-Vücûd'un varlığını ispatlayan nefis burhanını açıklamıştır. Ancak onun bu hu-sustaki esin kaynağı nefis hakkındaki ayet ve hâdislerdir. Sühreverdî'den sonra onun etki-siyle Mîr Dâmâd yeni bir nefis burhanı dil-lendirmiştir. Molla Sadrâ da Sühreverdî ve Mîr Dâmâd'ın nefis burhanlarını Hikmet-i Mûte'âliye ekolünün ilkeleri çerçevesinde tekrar ele almış ve bunu başka öncüller üze-rine bina ederek her iki filozoftan farklı nefis hakkında yeni burhanlar açıklamıştır.

Nefs burhanlarının en önemli özelliği yol ve yolcunun bir olması ve salikin başka yerde değil kendi zâtında Allah'ı aramasıdır. Bu, saliki ilme'l-yakin makamından ayne'l-yakin makamına ulaştırır. Oysa siddikîn

dışındaki diğer burhanlarda salik sadece kavramlarla meşgul olduğundan en fazla ilme'l-yakin makamına ulaşabilir. Bu yüz-den Molla Sadrâ bu burhanın siddikîn bur-hanından sonra en önemli ve değerli burhan olduğunu söylemektedir. Bu burhanın bir di-ğer özelliği Vâcibü'l-Vücûd'un varlığını is-patlamakla birlikte zâtî ve fiili sıfatlarını da ispatlamasıdır. Bu, siddikîn burhanı dışındaki hiçbir burhanın sahip olmadığı bir özelliktir.

Molla Sadrâ'nın açıkladığı nefis burhanları her ne kadar şekil olarak hareket ve hudûs burhanlarına benzese de bu burhanlardan farklıdır. Öncelikle nefis burhanında hâdis olan ve hareket eden mücerret bir varlıktır. Bu yüzden muharrik ve muhdisi de mücer-rettir. Ancak hareket ve hudûs burhanlarında öncelikle maddi muharrik ve muhdisler ele alınır. Akabinde de teselsül probleminin çö-zümü için mücerret olan muharrik ve muhdis dillendirilir. Bu yönüyle nefis burhanı mak-sada ulaştıran yolu kısaltarak daha az öncül-lerle Vâcibü'l-Vücûd'un varlığını ispatlar. Buna ilave olarak nefis burhanı Vâcibü'l-Vücûd'un hem varlığını hem de zâtî ve fiili sıfatlarını ispatlar. Ancak hem hareket bur-hanının hem de hudûs burhanının böyle bir özelliği yoktur.

Kaynakça

- Amulî, Abdullah Cevadî. *Rahikayı Maktum*. 10 Cilt. Kum: Merkez-i Neş-i İsrâ, 1389/2010.
- Atay, Hüseyin. "Nefis". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1, 1997: 1-58.
- Baran, Sedat. "Molla Sadrâ'da İlahi Fâiliyetin Niteliği". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Der-gisi* 11/2, Ağustos, 2017: 598-613.
- Çapak, İbrahim. *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2011.
- Çetin, Ali. "Beş Sanat ve Öncülleri". *Top-lum Bilimler Dergisi* 5/10, Temmuz 2011: 145-156.
- Dinanî, Gulam Hüseyin İbrahimî. *Kavaid-i Külli-i Felsefi Der Felsefe İslami*. 2 Cilt. Tahran: Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-i Ferhengî, 1380/2001.
- Efşarpur, Müçteba. *Burhan-ı Marifet-i Nefs Ber İspat-ı Vucud-i Huda*. Tahran: İntişârât-ı Hikmet-i İslamî, 1396/2017.
- Esterabadî, Mîr Dâmâd Muhammed Bakır b. Muhammed Hüseyinî. *el-Kabesat, Thk. Mehdi Muhakkak*. Tahran: İntişârât-ı Danışgah-ı Tahran, 1367/1988.

- Fârâbî, Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *Risale fi İsbati'l-Müfarikat*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1345/1966.
- Feyyazî, Gulâm Rızâ. *İlmü'l-Nefs-i Felsefi*. Kum: İntişârât-ı Müessesesi-i Amuzeş ve Pejuhiş-i İmam, 1389/2010.
- Gaffari, Ebu'l-Hasan. *Hudus-i Cismanî Nefs*. Tahran: İntişarat-ı Pejuhişgah-ı Ferhen ve Endişe-i İslami, 1391/2012.
- Gareviyan, Muhsin. *İslam Felsefesine Giriş*. Trc. Sedat Baran. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013. Hüseyin, Zeynelabidin. "Esîrüddin Ebherî Felsefesinde İnsanî Nefs". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/2, Kasım 2017: 1031-1056.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *eş-Şifa: et-Tabiiyat*. 3 Cilt. Kum: Mektebetu Ayetullah Mer'aşi, 1404/1984.
- Karamelikî, Muhammed Hasan Kadrân. *Hüda Şinasi*. 2. Baskı. Tahran: İntişarat-ı Pejuhişgah-ı Ferheng ve Endişeyi İslamî, 1388/2009.
- Kaya, Mahmut. "İmkân". Cilt 22, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutluer, İlhan. "İlmü'n-Nefs". Cilt 22, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 148-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *el-Hâşiye alâ İlâhiyati's-Şifâ*. Kum: İntişârât-ı Bidâr, Tsz.
- Molla Sadra, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfârî'l-Akliyyeti'l-Erbaa*. 9 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türaş, 1401/1981.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *el-Mebde ve'l-Me'âd*. Tahran: Encümen-i İslami Hikmet ve Felsefe-i İran, 1354/1975.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *Esrarü'l-Ayat ve Envarü'l-Beyyinat*. Tahran: Encümen-i İslami Hikmet ve Felsefe-i İran, 1360/1981.
- Molla Sadra, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *eş-Şevâhidü'r-Rubûbiyye fi'l-Menâhici's-Sülûkiyye*. 2 Cilt. Meşhed: Müessesesi-i Matbuat-ı Dini, 1388/2009.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *Mefatihü'l-Gayb*. Tahran: Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi Encümen-i İslami-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1363/1984.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*. Kum: İntişârât-ı Bidâr, 1366/1988.
- Mutahharî, Murtazâ. *Şerh-i Manzume*. Tahran: İntişârât-ı Sadrâ, 1382/2003. Rahmanî, Gulâm Rızâ *Khud Şinasi-i Felsefi*, Kum: Bustan-ı Kitap, 1381/2002.
- Sâvî, Zeynüddin Ömer b. Sehlan. *Tebsera*. Tahran: İntişârât-ı Danışgah-ı Tahran, 1337/1958.
- Sühreverdi, Ebü'l-Fütuh Şehabeddin Yahyâ b. Habeş. *Mecmua-i Müsannefat-ı Şeyh-i İşrak*.
- Thk. Henry Corbin. Tahran: Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-i Ferhengî, 1380/2001.
- Şehrezurî, Şemseddin Muhammed b. Mahmûd İşrakî. *Resailü's-Şecereti'l-İlahiyye fi Ulumi'l-Hakaiki'r-Rabbaniyye*. Thk. Necefkuli Habibî. 3 Cilt. Tahran: Müessesesi-i Pejuhiş Hikmet ve Felsefe-i İran, 1385/2006.
- Şîrâzî, Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd Kazerûnî. *Şerhu Hikmeti'l-İşrak-ı Sühreverdî*. Thk. Mehdi Muhakkık, Abdullah Nurani. Tahran: Müessesesi-i Mütalaat-ı İslami Danışgah-ı McGill Şube-i Tahran, 1380/2002.
- Tabâtabâî, Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *Bidayetü'l-Hikme*. Kum: İntişarat-ı Darü'l-İlm, 1377/1998.
- Tabâtabâî, Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *Mecmua-i Resail "Burhan"*. 3 Cilt. Kum: Bustan-ı Kitap, 1392/2013.

- Tabatabai, Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *Nihayetü'l-Hikme*. 3 Cilt. Kum: İntişarat-ı Defter-i Tebligat-ı İslami, 1378/1999.
- Topaloğlu, Bekir. “Hudûs”. Cilt 18, *Türkiye Diyanet Vâkıfı İslâm Ansiklopedisi*, 304-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ubudiyet, Abdulresul. *Nizam-ı Hikmet-i Sadrâî*. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Semt, 1395/2016.
- Yezdî, Muhammed Taki Misbâh. *Amuzeş-i Felsefe*. 2 Cilt. Kum: Sazman-ı Tebligat-ı İslami, 1378/1999.
- Yezdî, Muhammed Takî Misbâh. *Şerh-i İlahiyat-ı Şifâ*. 3 Cilt. Kum: İntişârât-ı Müessesesi-i Amuzeş ve Pejuhiş-i İmam, 1386/2007.
- Zebihî, Muhammed. *Felsefeyi Meşşâ*. 2. Baskı. Tahran: İntişârât-ı Semt, 1387/2008.